

Michael Fleischer

Obszar tabu w systemie polskiej kultury

0. Problem

W ramach systemowej teorii kultury obszar normalności stanowi najbardziej istotny spośród kulturowych systemów sterujących. Przy pomocy jego środków dany system kultury ustala taki sposób realizacji konstruktów rzeczywistości, który w ramach tej kultury uznawany jest za normalny, za generalny konsensus semantyzujący akty komunikacji. Do obszaru tego zaliczamy między innymi normatywy, symbole kolektywne, metafory kulturowe, konstrukty wydarzeń, opozycje itp. (por. Fleischer 2001, 380-442). Ponadto w teorii tej wyróżniane są trzy dodatkowe komponenty. Z jednej strony *obszar odchyleń zgodnych z systemem*, to znaczy takich jednostek komunikacyjnych, które, mimo iż odbiegają w jakimś konkretnym lub w kilku aspektach od wzorców normalności, nadal są akceptowane jako normalność (np. jako dopuszczalne jeszcze warianty określonego scenariusza komunikacyjnego), oraz *obszar skrajności*, semantyzujący i przygotowujący do funkcjonowania w systemie kultury wydarzenia ('wydarzenia' – w rozumieniu teorii systemów), które, mimo iż nie przynależą bezpośrednio do normalności, w pewien sposób odpowiadają jeszcze normom danej kultury. Z drugiej strony *obszar tabu*, w którym sytuowane są wydarzenia nie akceptowalne w obszarze normalności systemu, lecz stanowiące dla normalności – przez swą obecność – współsemantyzujący i ukierunkowujący komplementarny subsystem. Tabu są więc konstruktywnymi jednostkami systemu drugiej rzeczywistości, nie poddawany zabiegom redukcji kompleksowości (odpowiadającej danej manifestacji kultury), jednostkami, których kompleksowość dla systemu kultury jest tak wysoka lub nie może czy też nie ma zostać zredukowana, że pozycjonowane są one jako wielkości pozasystemowe. Wystarczy uzmysłwić sobie znikomą ilość scenariuszy komunikacyjnych na temat śmierci, którymi dysponujemy, by stwierdzić, że mamy do czynienia ze zjawiskiem pozbawionym zabiegów redukcji kompleksowości. Również tabu podlegają jednak podziałom stratyfikacyjnym, i tak przyjąć można, że istnieją tabu dla interdyskursu oraz tabu dla poszczególnych subkultur itp., wraz z wynikającą z tego kombinatoryką. Tabu więc również stanowią regulatywy, decydujące o tematach, treściach, problemach, o których w danej kulturze wolno komunikować, oraz o sankcjach kulturowych lub socjalnych za ich nieprzestrzeganie. W tej sytuacji wyjść trzeba od dwupoziomowej struktury tabu. Tabu składają się z obszaru tabuizowanego, to znaczy z *obiektu tabu*, oraz z *instancji* czuwającej nad jego przestrzeganiem, z instancji legitymizującej, stanowiącej socjalnie lub kulturowo relewantną parcelę systemu, funkcjonującej dla uczestników kultury jako element uzasadniający przestrzeganie tabu. W celu zbadania manifestacji sfery tabu w kulturze jednostkowej i uzyskania informacji o jego konkretnych elementach, przeprowadziłem referowane niżej badanie.

1. Układ badania

Polskim native speaker przedłożono wiosną 2002 roku (luty-marzec) formularz ankiety, za pomocą której zbadana miała zostać manifestacja obszaru tabu funkcjonującego aktualnie w kulturze polskiej. Ankieta składa się z trzech skorelowanych dwuelementowych pytań, z jednej strony na temat obiektu tabu a z drugiej na temat jego instancji.

W pierwszym pytaniu – 'O czym nie wolno mówić. Kto/co tego zabrania?' – chodzi o uzyskanie od respondentów jak najogólniejszych odpowiedzi, bez nakierowania ich na właściwy cel badania (stąd brak w pytaniu słowa 'tabu', które pojawi się dopiero w pytaniu trzecim). Część druga odnosi się do instancji czuwającej zdaniem respondentów nad przestrzeganiem danego zakazu.

Pytanie drugie – O czym się nie mówi? Kto/co temu zapobiega? – służy uzyskaniu informacji na temat nastawień odczuwanych przez respondentów jako 'rzeczywiste' zachowania

komunikacyjne. Podczas kiedy w pytaniu pierwszym interesuje to, o czym – z tych lub innych powodów – mówić *nie wolno*, w drugim chodzi o to, o czym się 'rzeczywiście' nie mówi. Tym samym uzyskujemy możliwość sprawdzenia, czy pojawiają się odchylenia między tymi dwoma obszarami, czy istnieją odmienne sposoby konstruowania tabu w ramach 'zakazów' i w ramach (postulowanych) 'rzeczywistych' komunikacji. Jeśli odpowiedzi na obydwa pytania będą od siebie odbiegać, możemy wnioskować o funkcjonującej dyferencjacji z uwagi na znajomość zakazu oraz z uwagi na przestrzeganie jego wymogów. Co z kolei oznaczałoby, że tabu są co prawda kognitywnie zmanifestowane, jednak niekoniecznie skuteczne; wyznaczają komunikacje nie określając ani nie determinując ich jednak. Znajomość tabu zatem to jeden aspekt problemu, ich oddziaływanie i przestrzeganie w konkretnych sytuacjach komunikacyjnych natomiast to inny aspekt. Podkreślić jednak trzeba, że z uzyskanych w ten sposób danych niedopuszczalne jest bezpośrednio wnioskowanie o rzeczywiście odbywających się komunikacjach. Charakter postulatyczny posiadają odpowiedzi na obydwa pytania, sytuując się w systemie kultury a nie w systemie socjalnym, nie w systemie działań zatem, lecz komunikacji. W odpowiedziach na pierwsze pytanie respondenci manifestują znajomość tabu, w odpowiedziach na drugie twierdzą, iż o czymś nie mówią, co jednak w żadnym wypadku nie oznacza, iż tabu te są respektowane, ich znajomość ukierunkowuje jednak komunikacje.

W trzecim pytaniu – Co stanowi tabu? Kto/co dba o jego przestrzeganie? – słowo 'tabu' zostało eksplicytnie podane. Pytanie to postawiono jako ostatnie, by tym silnie nacechowanym słowem nie skanalizować reakcji respondentów już na samym wstępie oraz by sprawdzić jego normujące oddziaływanie. Za pomocą korelacji odpowiedzi na pierwsze i trzecie pytanie będzie można pokazać, czy słowo 'tabu' posiada charakter sygnału, a więc produkuje inne nastawienia, niż w przypadku sformułowania nie nacechowanego.

Ankieta przeprowadzona została wśród 136 osób we Wrocławiu i w Warszawie (skład grupy respondentów – patrz aneks). Respondenci podawali odpowiedzi na pierwszą i drugą część każdego z pytań w dwóch równoległych kolumnach; dla każdego obiektu dysponujemy zatem odpowiadającą mu instancją. Ankieta dopuszczała możliwość kilku odpowiedzi na każde pytanie. Stosunkowo mała liczba respondentów pozwala jedynie na pierwsze zbliżenie się do analizowanego zjawiska; formułowane dalej wnioski rozumieć więc należy jako bardzo niestabilne. Niżej jeszcze raz wszystkie pytania:

- pytanie 1: O czym nie wolno mówić. Kto/co tego zabrania?
pytanie 2: O czym się nie mówi? Kto/co temu zapobiega?
pytanie 3: Co stanowi tabu? Kto/co dba o jego przestrzeganie?

2. Wyniki

W odniesieniu do form leksykalnych nie obserwujemy skonwencjonalizowania odpowiedzi; relacja type/token jest zbliżona (pytanie 1 – 0,86, pytanie 2 – 0,93, pytanie 3 – 0,83). Obiekty tabu nie sprowadzają się do określonych, typowych sformułowań. Wnioskować zatem można, że nie mamy do czynienia z obiektem czysto językowym lecz kulturowym. Uzyskane wyniki przedstawię w trzech krokach. Najpierw omówię obiekty tabu, następnie instancje sankcjonujące ich przestrzeganie, a w końcu ich korelację. Analiza przebiega zatem dwuwymiarowo. Z jednej strony z uwagi na odchylenia pojawiające się przy odmiennych pytaniach, a z drugiej z uwagi na same obiekty i instancje.

2.1. Obiekty tabu

Tabela (1) zawiera odpowiedzi respondentów na wszystkie trzy pytania (tu i dalej procentowo przy podstawie liczby respondentów) dotyczące tabuizowanych obiektów, o których a) mówić nie wolno, b) się nie mówi, c) które stanowią tabu.

Tabela 1, Tabuizowane obiekty (%)

O czym nie wolno mówić?	%	O czym się nie mówi?	%	Co stanowi tabu?	%
-------------------------	---	----------------------	---	------------------	---

o wszystkim wolno	25,0	seks	30,1	seks	45,6
tajemnice	25,0	pieniądze/dochody	12,5	negatywnie o kościele	16,2
seks	17,6	O wszystkim wolno	10,3	nie ma	12,5
ranić/szkodzenie	10,3	choroba	8,8	przemoc	7,4
negatywnie o kościele	6,6	negatywnie o kościele	8,1	aborcja	6,6
sprawy osobiste	6,6	tajemnice	7,4	homoseksualizm	5,9
Żydzi/antysemityzm	5,9	antykoncepcja	6,6	uczucia/miłość	5,9
pieniądze/dochody	5,9	problemy/przykre sprawy	6,6	śmierć	5,9
brzydkie słowa	4,4	własne słabości	6,6	tajemnice/sekrety	5,1
sprawy w firmie	4,4	zdrada	4,4	narkotyki	3,7
źle o czymś	4,4	śmierć	4,4	choroba	2,9
aborcja	3,7	uczucia	4,4	polityka	2,9
choroba	2,9	rasizm/dyskryminacja	4,4	eutanazja	2,2
bogactwo/bieda	2,9	alkohol/narkotyki	4,4	kazirodztwo	2,2
śmierć	2,9	korupcja	3,7	pornografia	1,5
eutanazja	2,2	porażki	3,7	korupcja	1,5
samobójstwo	2,2	przemoc	3,7	antykoncepcja	1,5
homoseksualizm	2,2	bieda	2,9	ksenofobia	1,5
przemoc	2,2	sprawy osobiste	2,9		
wolność	2,2	oszustwa polityków	2,2		
pornografia	1,5	ranić/szkodzenie	2,2		
korupcja	1,5	rodzina	2,2		
		kultura	2,2		
		aborcja	1,5		

W odpowiedzi na pierwsze pytanie 25,0% respondentów twierdzi, że można mówić o wszystkim, na drugie i trzecie natomiast już tylko 10,3% i 12,5%. Oznacza to, że przekonanie o możliwości 'mówienia o wszystkim' wśród uczestników kultury jest co prawda wyraźnie reprezentowane, stanowi jednak raczej opinię, pogląd, niż konkretny dyspozytyw działania. Kiedy bowiem jednoznacznie pytamy o zachowanie w 'rzeczywistych' komunikacjach lub konkretnie o tabu, przekonanie wyrażane w odpowiedziach na pytanie pierwsze znacznie się osłabia. Obszar tabu można więc, w odniesieniu do prezentowanych tu danych, uznać za istniejący. Uczestnicy kultury wydają się znać sferę tabu, uznają ją jednak za mało skuteczną, nie widzą tabu jako zakazu (coś, o czym nie wolno mówić), lecz raczej jako społeczną lub kulturową konwencję czy umowę, której istnienia są świadomi, której jednak nie pojmują jako dyrektywy działania.

Również 25,0% respondentów podaje 'tajemnice' jako coś, o czym nie wolno mówić, o czym jednak, jak się okazuje (pytanie 2 – 7,4%, pytanie 3 – 5,1%), bezsprzecznie się mówi. Zakaz więc istnieje i jest znany, lecz jest nieskuteczny (nie wiążący). Charakterystyczny jest również ogólnie niski udział odpowiedzi, *tylko* 25,0% respondentów uważa 'tajemnice' za coś, o czym należy milczeć. Trzecia z kolei grupa odpowiedzi na pierwsze pytanie wskazuje na sytuację odwrotną. O seksie mówić nie wolno, twierdzi 17,6% respondentów, natomiast, że o seksie się nie mówi lub że stanowi on tabu, aż 30,1% i 45,6% respondentów. Można zatem wnioskować, że mówienie o seksie pozostaje raczej w gestii jednostki, jesteśmy co prawda z uwagi na komunikację stosunkowo wolni, mimo to jednak dominuje opinia, iż w rzeczy samej o seksie się nie mówi oraz iż stanowi on silne tabu, najsilniejsze nawiasem mówiąc. Wydaje się więc istnieć mocno zmanifestowany zakaz, zmuszający uczestników kultury do milczenia na ten temat, pomimo ich przekonania, iż mówić o seksie można. Tabu wydaje się więc nie być rozumiane jako bezpośredni zakaz (lub pytanie, 'o czym nie wolno mówić', nie wyraża zakazu), lecz jako swego rodzaju konwencja kulturowa, zapośredniczeń której uczestnicy kultury przestrzegają, mimo wiedzy o braku prawnie (lub podobnie) sankcjonowanych regulacji. Na korzyść takiej interpretacji przemawia także odpowiedź 'tajemnice' sytuowana w pierwszym pytaniu wyraźnie wyżej, niż w pozostałych, gdyż 'tajemnice' (państwowe, służbowe, spowiedzi, wojskowe itp.) to regulacje, nad

przestrzeganiem których czuwają instancje prawne, na temat których nie obowiązuje jednak społeczna umowa lub konwencja. Obszar tabu dotyczy, jak się wydaje, tylko jednostek kulturowych, takich, które nie podlegają jednoznacznym regulacjom socjalnym lub dotyczą systemu działań 'społeczeństwo'. Tabu są więc kolektywnie zakotwiczone i sankcjonowanymi jednostkami kulturowymi. To samo zjawisko stwierdzić można w przypadku odpowiedzi 'negatywnie o kościele'. Przy pierwszym pytaniu stosunkowo niewiele respondentów (6,6%) udziela tej odpowiedzi, istnienie jednoznacznego zakazu nie jest zatem konstatawane, przy kolejnych pytaniach już 8,1% i 16,2% respondentów jest tego zdania. Pozostałe obiekty tabu są słabo zmanifestowane i mogą zostać uznane za wystąpienia akcydentalne.

Generalnie stwierdzić można, że obszar tabu systemu polskiej kultury składa się z dwóch istotnych i relewantnych obiektów – 'seksu' oraz 'negatywnych wypowiedzi o kościele'; o braku tabu natomiast przekonanych jest 12,5% respondentów. Jako tematy, o których się nie mówi, najczęściej podawane są 'seks' i 'pieniądze'; 10,3% respondentów zaś jest zdania, że o wszystkim się mówi. 'Tajemnice' i 'seks' z kolei to tematy, o których mówić nie wolno. Tabela (2) pokazuje zgodność obiektów z uwagi na wszystkie trzy pytania. Odczytać z niej można obiekty, podawane we wszystkich trzech, tylko w dwóch lub w jednym pytaniu, oraz odpowiedzi charakterystyczne dla poszczególnych pytań.

Tabela 2, Tabuizowane obiekty w korelacji (%)

Obiekty	pyt 1	pyt 2	pyt 3	obiekty	pyt 2	pyt 3	obiekty	pyt 3
o wszystkim wolno	25,0	10,3	12,5	własne słabości	6,6		polityka	2,9
Tajemnice	25,0	7,4	5,1	problemy/przykre sprawy	6,6		kazirodztwo	2,2
Seks	17,6	30,1	45,6	zdrada	4,4		ksenofobia	1,5
ranić/szkodzenie	10,3	2,2		uczucia	4,4	5,9		
negatywnie o kościele	6,6	8,1	16,2	rasizm/dyskryminacja	4,4			
sprawy osobiste	6,6	2,9		alkohol/narkotyki	4,4	3,7		
Żydzi/antysemityzm	5,9			antykoncepcja	6,6	1,5		
pieniądze/dochody	5,9	12,5		porażki	3,7			
brzydkie słowa	4,4							
sprawy w firmie	4,4			oszustwa polityków	2,2			
źle o czymś	4,4			rodzina	2,2			
Aborcja	3,7	1,5	6,6	kultura	2,2			
Choroba	2,9	8,8	2,9					
bogactwo/bieda	2,9	2,9						
Śmierć	2,9	4,4	5,9					
Eutanazja	2,2		2,2					
Samobójstwo	2,2							
Homoseksualizm	2,2		5,9					
przemoc	2,2	3,7	7,4					
wolność	2,2							
pornografia	1,5		1,5					
korupcja	1,5	3,7	1,5					

Grupując odpowiedzi według szerszych zakresów tematycznych, wyróżnić można trzy generalne pola: obszar społeczny, obszar prywatny oraz obszar, w którym zakazy lub tabu nie są konstatawane. W ten sposób otrzymujemy następujące wartości.

	pytanie 1	pytanie 2	pytanie 3
brak	25,0	10,3	12,5
obiekty prywatne	61,8	100,0	74,3
obiekty społeczne	55,9	36,0	44,1

W przypadku tematów, o których nie wolno mówić, uczestnicy kultury podają mniej więcej tyle samo zjawisk prywatnych co społecznych. Relacja ta zmienia się wyraźnie przy pytaniu drugim i trzecim, tutaj jednoznacznie dominują tematy prywatne (100% do 36,0% w pytaniu drugim i 74,3% do 44,1% w trzecim). Sfera zakazu zawiera zarówno problemy prywatne jak i społeczne, natomiast postulowane 'rzeczywiste' zachowania komunikacyjne oraz tabu zdominowane są jednoznacznie przez zjawiska indywidualne, prywatne. Obok kulturowo zakotwiczonej siły oddziaływania tabu stanowią również w dużym stopniu wielkość ukierunkowaną na jednostkę.

2.2. Instancje tabu

Tabela (3) prezentuje procentowe manifestacje aktualizowanych przez respondentów instancji. Dla ułatwienia recepcji kumuluję odpowiedzi do haseł, przy czym jako hasło traktowane jest słowo podawane przez respondentów najczęściej. W kolejnych tabelach pojawiają się konkretne sformułowania.

Tabela 3, Instancje tabu (%)

instancja	pyt 1	pyt 2	pyt 3
społeczeństwo	20,6	13,2	20,6
kościół	19,9	14,7	33,1
prawo	16,9	8,1	2,9
obyczaj	11,8	19,1	13,2
inni	11,0	12,5	8,8
moralność	10,3	11,0	0,7
ja/sami	10,3	39,7	16,9
nikt	7,4	2,2	5,1
rodzina	7,4	5,9	15,4
państwo/polityka	5,9	14,0	4,4
brak czasu	0	5,9	0

Z uwagi na tematy, o których nie wolno mówić (pytanie pierwsze), respondenci podają stosunkowo dużo instancji. Na pierwszym miejscu sytuują się 'społeczeństwo' i 'kościół'. Nad przestrzeganiem zakazów czuwają więc zdaniem respondentów przede wszystkim dwa społeczne obszary funkcyjne systemu socjalnego (ponadto: prawo, obyczaj, inni, moralność). Instancja 'ja/sami' pojawia się u 10,3% respondentów, co stanowi dość niską wartość. Wyraźnie inne relacje stwierdzić można przy odpowiedziach na pytanie drugie, tutaj jako instancja dominuje wyraźnie jednostka (39,7%); słabiej reprezentowane są: obyczaj, kościół, państwo i społeczeństwo. Decyzja, nie mówienia o określonych tematach, podejmowana jest – zdaniem respondentów – przez nich samych. Tendencja ta odpowiada w znacznym stopniu wynikom dotyczącym obiektów tabu. Uczestnicy kultury znają zarówno tematy zakazane jak i sankcjonujące te zakazy instancje; o tym natomiast, o czym się nie mówi, sądzą, że decydują sami. W jakim stopniu mamy tu do czynienia ze swego rodzaju kulturowo uwarunkowanym myśleniem życzeniowym, czy też z silnie zinternalizowanymi nastawieniami, na podstawie których uczestnicy kultury wychodzą z założenia, że nie respektują zapośredniczeń społecznie oddziałujących instancji, lecz jako instancję postulują perspektywę prywatną, nie da się rozstrzygnąć na podstawie danych, którymi dysponujemy. Możliwość takiej interpretacji jednak istnieje. System socjalny dostarcza, by tak rzec, ofert, norm i regulacji komunikacyjnych, do których uczestnicy kultury niekoniecznie się bezpośrednio odnoszą, wiedzą jednak o ich istnieniu oraz znają ich manifestacje. Normy te respondenci wydają się widzieć jako czynniki o charakterze postulatycznym, jako pomoc w orientacji, jako czynniki które nie sterują i nie ukierunkowują jednak ich 'rzeczywistych'

zachowań komunikacyjnych w sposób bezpośredni lub konieczny, według zasady – jako uczestnik kultury wychodzę z założenia, że o moich komunikacjach w sytuacjach dotyczących tabu decyduję sam. Jeszcze wyraźniejsze odchylenia obserwować można w odpowiedziach na trzecie pytanie, w którym 'tabu' tematyzowane jest wprost. Tutaj jako instancja jednoznacznie dominuje 'kościół' (33,1%); ponadto pojawia się także: społeczeństwo, ja/sami, rodzina, obyczaj. Socjalny obszar funkcyjny 'kościół' stanowi najbardziej istotną instancję czuwającą nad przestrzeganiem tabu, niezależnie od tego, czy w przypadku tabuizowanych obiektów chodzi o tematy prywatne czy społeczne, co omówię jeszcze niżej.

Analizując rolę poszczególnych instancji w zależności od rodzaju pytania, ponownie stwierdzić można wystąpienie pewnej tendencji. 'Społeczeństwo' stanowi w równym stopniu instancję zakazu (pytanie pierwsze) jak i instancję tabu (pytanie trzecie); tylko w przypadku pytania drugiego oddziaływanie tego obszaru funkcyjnego się osłabia. 'Kościół', będący ważną instancją zakazową, w przypadku 'rzeczywistych' komunikacji (pytanie drugie) wykazuje wyraźnie słabszą manifestację analizowanej tu funkcji, w przypadku tabu natomiast (pytanie trzecie) znaczenie tej instancji znacznie wzrasta. To znaczy: uczestnicy kultury zdają sobie co prawda sprawę z tego, że kościół czuwa nad przestrzeganiem zakazów lub tabu, w aktach komunikacji jednostek jednak instancja ta odgrywa mniejszą rolę, niż można by oczekiwać. 'Prawo' z kolei wydaje się oddziaływać tylko w odniesieniu do funkcji zakazowej, w pozostałych przypadkach instytucja ta jest raczej mało znacząca, co ponownie przemawia za wnioskiem, że tabu nie są postrzegane jako prawnie sankcjonowane wielkości systemu kultury, jak obserwować można to w przypadku obyczaju. Obyczaj, który rzadko tylko jest regulowany prawnie, jak pokazują dane, mocno ukierunkowuje indywidualne komunikacje, współdecydując, nawet jeśli w mniejszym stopniu niż inne czynniki, o przestrzeganiu tabu. 'Moralność' z kolei oddziałuje przede wszystkim w przypadku funkcji zakazowej i indywidualnej; w przypadku tabu nie odgrywa już roli. Instancja 'ja/sami' stabilizuje co prawda częściowo obszar zakazu i jest również odpowiedzialna za obszar tabu, najważniejszą instancję stanowi jednak w przypadku tematów, o których się nie mówi. Czynnikiem wyraźnie stabilizującym obszar tabu jest także 'rodzina', która w pozostałych pytaniach odgrywała tylko rolę podrzędną.

Znacząca jest także odpowiedź 'nikt', czyli brak instancji. Mimo iż w odniesieniu do obiektów 25,0%, 10,3% i 12,5% respondentów było zdania, że (odpowiednio) wolno mówić o wszystkim, mówi się o wszystkim oraz że nie ma tabu, tylko 7,4%, 2,2% i 5,1% respondentów uważa, iż nie ma instancji czuwającej nad przestrzeganiem zakazów czy tabu. Duży procent uczestników kultury sądzi co prawda, iż wolno i mówi się też o wszystkim oraz iż nie ma tabu, mimo to jednak dostrzegają, jak się okazuje, instancje sankcjonujące. Również w tym wypadku wydaje się oddziaływać swego rodzaju kolektywne myślenie życzeniowe, powodujące powstawanie wrażenia, że nie podlegamy tabu a nawet ich nie widzimy, pozwalające jednak równocześnie diagnozować 'normatywną siłę tego, co faktyczne', ustalającą mimo to w przestrzeni społecznej określone tabu, które jednak ignorujemy. Tabu są więc z jednej strony obecne, lecz z drugiej (postulatywnie) nieskuteczne.

Grupując uzyskane dane również z uwagi na instancje w typologiczne klasy, wyróżnić można trzy pola: instytucjonalne, społeczne i ukierunkowane na jednostkę:

instancje	pyt 1	pyt 2	pyt 3
społeczne	43,4	44,9	42,6
instytucje	50,0	42,6	55,9
prywatne	20,6	56,6	17,6

W tym wypadku relacje są bardziej wyważone. Z uwagi na wszystkie trzy pytania instancje społeczne są mniej więcej równomiernie zamanifestowane, elementy instytucjonalne wydają się dotyczyć bardziej zakazu i (wyraźniej) tabu, podczas kiedy instancje prywatne decydują raczej o tym, o czym nie mówimy. Ciekawa jest także aktualizowana przez respondentów

dyferencjacja między, by tak rzec, instancją ogólnospołeczną a konkretnymi instytucjami socjalnymi, odpowiedzialnymi przede wszystkim za manifestację obszaru tabu. Instancja prywatna steruje co prawda jako instytucja nasze indywidualne komunikacje, manifestuje się jednak również wśród pozostałych instancji, co może oznaczać, że także aspekty ukierunkowane na indywidualium – jeśli nawet słabiej – stabilizują oraz wspierają oddziaływanie tego, o czym wolno mówić oraz tabu, gdyż są najprawdopodobniej zinternalizowane. Opozycja 'społeczeństwo – sami' co prawda oddziałuje, jej drugi element nie manifestuje się jednak prawie wcale jako izolowana i samodzielna wielkość. Po części zatem uczestnicy kultury odczuwają się jako elementy społeczeństwa, a po części widzą się jako samodzielnie decydujące jednostki.

Tabele (4 do 6) przedstawiają instancje w ich konkretnych sformułowaniach językowych. Ogólnie można stwierdzić, że – podobnie jak w przypadku obiektów – także określenia instancji nie są skonwencjonalizowane, czego można było oczywiście oczekiwać, ponieważ nie mamy tu do czynienia z jednostkami językowymi, lecz z kulturowymi mechanizmami oddziaływań. A zatem nie forma językowa jest ważna, lecz odczuwane przez uczestników kultury oddziaływanie jakiejś instytucji w obszarze kolektywnym. Z tabel wyprowadzić można dwa typy ujęć. Z jednej strony ograniczone do niewielu tylko słów lub wyrażań, z drugiej bazujące na stosunkowo szerokim polu stylistycznym. Zjawisko to nie wykazuje jednak korelacji z mocą danej instancji. Wysoko uplasowane instancje realizowane mogą być zarówno przez szerokie pole stylistyczne, jak i być reprezentowane przez jedno nacechowane słowo.

Tabela 4, Instancje tabu i ich formy językowe w pytaniu pierwszym (% respondentów)

instancja	formy językowe (n)	%
społeczeństwo	społeczeństwo 26, środowisko 2	20,6
kościół	kościół 17, kler 3, księża 3, religia 3, Radio Maryja	19,9
prawo	prawo 10, kodeks karny 2, konstytucja, przepisy 5, regulamin 2, szef, umowa 2	16,9
obyczaj	obyczaj 2, dobro wspólne, konwenans, kultura 2, normy, political corectnes 5, wychowanie 2, zasady 2	11,8
inni	Żydzi 3, koledzy 3, debile 2, antyfeministki, dyrekcja, dziewczyna, firma, homoseksualiści, obcokrajowcy, otoczenie	11,0
moralność	moralność 3, etyka 3, sumienie 7, przyzwoitość	10,3
ja	ja 4, zdrowy rozsądek 3, godność, honor, instynkt samozachowawczy, obawa, obowiązek, osobowość, wstyd	10,3
nikt	nikt 10	7,4
rodzina	rodzice 7, rodzina, dom, mąż	7,4
państwo/polityka	państwo 2, patriotyzm, Polacy, rząd, wojsko, faszystowski system, inni obywatele	5,9

Tabela 5, Instancje tabu i ich formy językowe w pytaniu drugim (% respondentów)

instancja	formy językowe (n)	%
ja/sami	sami 19, wstyd 17, ja 4, cenzor wewnętrzny 2, miłość własna 2, obawa 2, lęk 2, wrażliwość 2, próżność własna, intymność, lojalność, zdrowy rozsądek	39,7
obyczaj	obyczaj 7, kultura 3, tradycja 3, wychowanie 3, normy 2, pruderia 2, skrytość 2, zwyczaje, dyskrecja, grzeczność, konwenanse	19,1
kościół	kościół 16, katecheci 2, ksiądz 2	14,7
społeczeństwo	społeczeństwo 18	13,2
inni	inni 3, koledzy 2, media 2, nauczyciele, opinia publiczna 3, pedagogzy 2, zazdrość 3, znajomi	12,5
moralność	sumienie 8, etyka, moralność 2, przekonania osobiste 2, przyzwoitość 2	11,0
państwo/polityka	państwo 4, narodowość 2, polityka 5, policja 2, rząd 4, władza, liberałowie	14,0

prawo	kara, kodeks pracy, konsekwencje, praca 4, strach 4	8,1
brak czasu	brak czasu 8	5,9
rodzina	rodzina 8	5,9
nikt	nikt 3	2,2

Tabela 6, Instancje tabu i ich formy językowe w pytaniu trzecim (% respondentów)

instancja	formy językowe (n)	%
kościół	kościół 39, duchowni 2, katolicyzm, kler, Papież, religia	33,1
społeczeństwo	społeczeństwo 21, opinia publiczna 3, normy społeczne 2, umowa społeczna 2	20,6
sami	sami 7, my sami 8, ja 4, strach 2, intymność	16,1
rodzina	rodzina 15, starsi 6	15,4
obyczaj	obyczaj 5, wychowanie 5, brak tolerancji 3, kultura 3, tradycja, zwyczaje	13,2
inni	ludzie 5, wszyscy 5, dorośli, homoseksualiści	8,8
państwo/polityka	rząd 2, politycy, prawica, polityka, Kwachu	4,4
nikt	nikt 7	5,1
prawo	prawo 3, regulaminy	2,9
moralność	moralność, sumienie	1,4

2.3. Korelacja obiektów i instancji tabu

Przejdźmy do analizy korelacji między obiektami a instancjami tabu. Tabele (7 do 9) pokazują procentowe udziały podanych obiektów tabu i odpowiadających im instancji (patrz też – aneks). Generalnie zaobserwować można, że najbardziej istotne obiekty tabu zabezpieczone są przez kilka instancji, co z perspektywy systemowej jest oczywiście korzystne, gdyż wielowymiarowy mechanizm zabezpieczający jest bardziej odporny na zakłócenia, niż obiekty zabezpieczone tylko przez jedną, nawet jeśli silną instancję. I tak tabu stabilizowane i zakotwiczone są w systemie kultury, by tak rzec, z różnych kierunków. Ponadto stwierdzić można, że wraz ze zmniejszającą się mocą danego tabu, maleje również wyraźnie liczba zabezpieczających to tabu instancji, co przemawia za tym, że mamy do czynienia ze zjawiskami akcydentalnymi.

Obiekt 'o wszystkim wolno mówić', który – obok 'tajemnic' – w pierwszym pytaniu pojawia się najczęściej, motywowany jest przez instancje tylko w 5,9% przypadków; generalnie pozostaje więc słabo motywowany. 'Tajemnice' natomiast motywowane są we wszystkich przypadkach, najczęstsze grupy instancji to 'prawo', 'ja', 'moralność' i 'kościół'. Tajemnice stają się więc tajemnicami mocą zewnętrznej instytucji społecznej, czuwającej nad ich przestrzeganiem; wymiar indywidualny co prawda występuje, nie dominuje jednak. 'Seks' motywowany jest przede wszystkim przez 'kościół' i 'społeczeństwo'. Pozostałe obiekty wydają się nie odgrywać znaczącej roli. To, o czym nie wolno mówić, to tajemnice i seks, które stabilizowane są przez sześć instancji. Równie wyraźnie uczestnicy kultury są zdania, iż wolno mówić o wszystkim, opinia ta jednak prawie wcale nie jest sankcjonowana lub legitymizowana. Mamy najprawdopodobniej do czynienia z przekonaniem, nie wymagającym uzasadnienia lub odzwierciedlającym swego rodzaju niepewność wśród respondentów.

Tabela 7, Obiekty i instancje, pytanie pierwsze (O czym nie wolno mówić. Kto/co tego zabrania?)

obiekt	%	instancja (n)	%
o wszystkim wolno	25,0	nikt 6, rodzina, obyczaj	5,9
tajemnice [państ. 4, służb. 2, wojsk. 2, handl. 2, spow. 2, zawodowa 4, cudza]	25,0	prawo 10, ja 9, moralność 5, kościół 4, inni 3, państwo 3	25,0
seks	17,6	kościół 7, społeczeństwo 5, rodzina 3, inni 3, moralność, obyczaj	14,7
ranić/szkodzenie	10,3	moralność 6, ja, obyczaj, inni	6,6

negatywnie o kościele	6,6	kościół 5, inni 2, społeczeństwo	5,9
sprawy osobiste	6,6	obyczaj, rodzina, społeczeństwo, prawo	2,9
Żydzi /antysemityzm	5,9	inni 4, obyczaj, społeczeństwo, kościół	5,1
pieniądze/dochody	5,9	ja 3, inni 3, prawo 2	5,9
źle o czymś	4,4	moralność 2, kościół 2, społeczeństwo, obyczaj, rodzina, państwo	5,9
brzydkie słowa	4,4	rodzina 3, ja 2, obyczaj	4,4
sprawy w firmie	4,4	inni 4, społeczeństwo	3,7
aborcja	3,7	kościół 4, społeczeństwo	3,7
choroba	2,9	inni, społeczeństwo, rodzina, obyczaj	2,9
bogactwo/bieda	2,9	ja 3, inni	2,9
śmierć	2,9	kościół 2, ja, obyczaj	2,9
eutanazja	2,2	kościół 2, społeczeństwo	2,2
samobójstwo	2,2	społeczeństwo 3	2,2
homoseksualizm	2,2	obyczaj, społeczeństwo, inni	2,2
przemoc	2,2	społeczeństwo	0,7
wolność	2,2	nikt	0,7
pornografia	1,5	kościół	1,5
korupcja	1,5	społeczeństwo	1,5
0		obyczaj, kościół	1,5

Obiekty, o których się nie mówi, są stosunkowo słabo zmanifestowane. Na pierwszym miejscu stoi 'seks', który zabezpieczony jest przy pomocy sześciu instancji. Mamy tu do czynienia z najsilniejszym obiektem tabu, pozostałe spełniają podrzędną rolę. O seksie się nie mówi, a nad przestrzeganiem tego tabu czuwa przede wszystkim instancja prywatna (sami), mamy więc do czynienia z tabu, które sami sobie nakładamy. Pozostałe instancje odnoszą się do instytucji społecznych 'obyczaj', 'kościół', 'rodzina' i 'moralność'.

Tabela 8, Obiekty i instancje, pytanie drugie (O czym się nie mówi? Kto/co temu zapobiega?)

obiekt	%	instancja (n)	%
seks	30,1	ja 12, obyczaj 9, kościół 5, rodzina 2, moralność 2, inni 2	23,5
pieniądze/dochody	12,5	ja 4, obyczaj 3, inni 2, społeczeństwo	7,4
o wszystkim wolno	10,3	nikt 2, społeczeństwo, inni	2,9
choroba	8,8	ja 3, obyczaj 2, rodzina	4,4
negatywnie o kościele	8,1	kościół 7, inni	5,9
tajemnice	7,4	obyczaj 2, ja 2, kościół, inni, moralność	5,1
własne słabości	6,6	ja 3, obyczaj	2,9
antykoncepcja	6,6	kościół 5, inni, społeczeństwo, ja	5,9
problemy/przykre sprawy	6,6	ja 4, moralność 2, obyczaj 2, społeczeństwo	6,6
zdrada	4,4	ja 2, rodzina, moralność, inni	3,7
śmierć	4,4	ja 2, obyczaj	2,2
uczucia	4,4	obyczaj 2, inni	2,2
rasizm/dyskryminacja	4,4	obyczaj, rodzina, państwo	2,2
alkohol/narkotyki	4,4	rodzina 2, kościół	2,2
korupcja	3,7	państwo	2,2
porażki	3,7	inni 2, ja	2,2
przemoc	3,7	państwo 2, rodzina 2, inni	3,7
bieda	2,9	państwo	2,2
sprawy osobiste	2,9	moralność 2, ja	2,2
oszustwa polityków	2,2	inni	0,7
ranić/szkodzenie	2,2	inni, społeczeństwo	1,5
rodzina	2,2	rodzina	0,7
kultura	2,2		0,0
aborcja	1,5	ja	1,5
0		normy, opinia publiczna, sumienie, współzycie społeczne	2,9

Odpowiedzi na trzecie pytanie również dają wyraźny obraz. Jako jednoznaczne i najistotniejsze tabu pojawia się także tutaj 'seks', który stabilizowany jest przez sześć instancji, przy czym 'kościół' stanowi najsilniejszą instancję. Pozostałe obiekty wydają się być pozbawione znaczenia. Ciekawe jest, że negatywne wypowiedzi o kościele odczuwane są jako kulturowe tabu, co prawda tylko przez 16,2% respondentów, obiekt ten jednak pojawia się przy wszystkich trzech pytaniach, mamy więc do czynienia, przynajmniej dla części respondentów, ze stosunkowo ważnym aspektem kultury. Obiekt ten zabezpieczony jest przez jedną tylko instancję – przez sam 'kościół'.

Tabela 9, Obiekty i instancje, pytanie trzecie (Co stanowi tabu? Kto/co dba o jego przestrzeganie?)

obiekt	%	instancja (n)	%
seks	45,6	kościół 14, rodzina 9, ja 7, obyczaj 6, społeczeństwo 6, moralność 2	32,4
negatywnie o kościele	16,2	kościół	5,9
nie ma	12,5	nikt	4,4
przemoc	7,4	ja 2, kościół, obyczaj, społeczeństwo, rodzina	4,4
aborcja	6,6	kościół 3, obyczaj	2,9
homoseksualizm	5,9	społeczeństwo 4, kościół 3, inni	5,9
uczucia/miłość	5,9	obyczaj 2, ja 2, społeczeństwo	3,7
śmierć	5,9	rodzice 4, ja	3,7
tajemnice	5,1	prawo 3, moralność, kościół	3,7
narkotyki	3,7	społeczeństwo	2,2
choroba	2,9	społeczeństwo	0,7
polityka	2,9	państwo 2, rodzina	2,2
eutanazja	2,2	kościół 2, społeczeństwo	2,2
kazirodztwo	2,2	kościół, społeczeństwo	1,5
pornografia	1,5	kościół, inni	1,5
korupcja	1,5		0,0
antykoncepcja	1,5	kościół	0,7
ksenofobia	1,5	społeczeństwo	1,5
0		obyczaj 3, społeczeństwo	2,9

3. Literatura

- Bartmiński, Jerzy, 1990 (Red.), Językowy obraz świata. Lublin.
- Bartmiński, Jerzy; Panasiuk Jolanta, 1993, Stereotypy językowe. W: Jerzy Bartmiński (Red.), Współczesny język polski. Wrocław, 363-387.
- Berger, Peter; Luckmann, Thomas, 1989, Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit. Eine Theorie der Wissenssoziologie. Frankfurt/M.
- Fleischer, Michael, 1995, Das System der polnischen Kollektivsymbolik. Eine empirische Untersuchung. München.
- Fleischer, Michael, 1998a, Concept of the 'Second Reality' from the perspective of an empirical systems theory on the basis of radical constructivism W: Gabriel Altmann, Walter A. Koch (Red.), Systems: New Paradigms for the Human Sciences. Berlin, New York, 223-460.
- Fleischer, M., 2001, Kulturtheorie - systemtheoretische und evolutionäre Grundlagen. Oberhausen.
- Fleischer, Michael, 2002, Teoria kultury i komunikacji. Wrocław.
- Glaserfeld, Ernst von, 1985, Konstruktion der Wirklichkeit und des Begriffs der Objektivität. W: H. Gumin; A. Mohler (Red.), Einführung in den Konstruktivismus. München, 1-26.
- Hejl, Peter, M., 1994, Soziale Konstruktion von Wirklichkeit. W: Klaus Merten, Siegfried J. Schmidt, Siegfried Weischenberg (Red.), Die Wirklichkeit der Medien: Eine Einführung in die Kommunikationswissenschaft. Opladen, 43-59.
- Link, Jürgen, 1992, Normalismus: Konturen eines Konzepts. W: kultuRRevolution, 27, 50-70.
- Link, Jürgen, 1996, Grenzen des flexiblen Normalismus? W: Ernst Schulte-Holtey (Red.), Grenzmarkierungen. Normalisierung und diskursive Ausgrenzung. Duisburg, 24-39.
- Link, Jürgen, 1996a, Versuch über den Normalismus. Wie Normalität produziert wird. Opladen.
- Luhmann, Niklas, 1990, Das Erkenntnisprogramm des Konstruktivismus und die unbekannt bleibende Realität. W: N. Luhmann, Soziologische Aufklärung, 5. Konstruktivistische Perspektiven. Opladen, 31-58.
- Richards, John; Glaserfeld, Ernst von, 1987, Die Kontrolle von Wahrnehmung und die Konstruktion von Realität. Erkenntnistheoretische Aspekte des Rückkoppelungs-Kontroll-Systems. W: Schmidt, S.J. (1987) (Red.), Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus. Frankfurt, 192-228.
- Schmidt, Siegfried, J., 1987 (Red.), Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus. Frankfurt/M.
- Schmidt, Siegfried, J., 1992 (Red.), Kognition und Gesellschaft. Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus 2. Frankfurt/M.
- Schmidt, Siegfried, J., 1994a, Kognitive Autonomie und soziale Orientierung: Konstruktivistische Bemerkungen zum Zusammenhang von Kognition, Kommunikation, Medien und Kultur. Frankfurt/M.

4. Aneks

Tabela 10, Korelacja obiektów i instancji (oryginalne odpowiedzi), pytanie pierwsze

obiekt	instancja (n)
o wszystkim wolno	nikt 6, rodzice, system wartości
tajemnice [państwowa 4, służbowa 2, wojskowa 2, cudza, handlowa 2, spowiedzi 2, zawodowa 4]	prawo 8, kościół 4, sumienie 3, zakład pracy 3, zobowiązanie 3, patriotyzm 2, umowa 2, moralność, przyzwoitość, honor, rozsądek, charakter, osoba, państwo, lojalność, dane słowo
seks	kościół 7, społeczeństwo 5, rodzice 3, koledzy, dziewczyna, ogólnie, moralność, wychowanie
ranić/szkodzenie	sumienie 3, przyzwoitość 2, etyka, zdrowy rozsądek, zasady, presja
negatywnie o kościele	kościół 5, społeczeństwo, Radio Maryja, debile
sprawy osobiste	zasady, rodzina, społeczeństwo, przepisy
Żydzi/antysemityzm	Żydzi 3, political corectnes, obcokrajowcy, społeczeństwo, ksiądz
pieniądze/dochody	kodeks pracy, rozsądek, zazdrość, nawyk, dyrekcja, pracownicy, regulamin, zakład
źle o czymś	etyka 2, kościół 2, społeczeństwo, kultura, rodzice, szkoła
brzydkie słowa	rodzice 2, dom, godność, kultura, osobowość
sprawy w firmie	przełożeni 3, koledzy, środowisko
aborcja	kościół 4, społeczeństwo
choroba	otoczenie, społeczeństwo, rodzina, wychowanie
bogactwo/bieda	obawa, zazdrość, wstyd, ubodzy
śmierć	miłość, religia, zwyczaj, kościół
eutanazja	kościół 2, społeczeństwo
samobójstwo	społeczeństwo 3
homoseksualizm	political corectnes, społeczeństwo, homoseksualiści
przemoc	społeczeństwo
wolność	nikt
pornografia	kler
korupcja	społeczeństwo
0	normy, przekonania religijne

Tabela 11, Korelacja obiektów i instancji (oryginalne odpowiedzi), pytanie drugie

obiekt	instancja (n)
seks	kościół 5, wstyd 4, sami 3, ja 2, tradycja 2, obyczaje 2, rodzina, konserwatywność, moralność, nauczyciele, pruderia, przekonania, rodzice, wychowanie, inni, wina, osobiste, skrytość, pruderia, wstydlivość
pieniądze/dochody	zazdrość 2, inni, normy, obyczaje, ja, społeczeństwo, zawiść, zwyczaj, znajomi
o wszystkim wolno	nikt, 2 społeczeństwo, wszyscy
choroba	sami, bliscy, dyskrecja, obyczaj, tryb życia, obawa
negatywnie o kościele	kościół 2, katolicy 2, wiara, media, katecheci, Radio Maryja
tajemnice	umowa, grzeczność, kościół, praca, sumienie, lojalność, sami
własne słabości	obłuda, strach, wstyd, zakłamanie
antykoncepcja	kościół 5, media, społeczeństwo, wstyd
problemy/przykre sprawy	sumienie 2, ja 2, kultura 2, społeczeństwo, wstyd, intymność
zdrada	mąż, rozsądek, strach, wyrzut sumienia, zainteresowani
śmierć	strach, wstyd, wychowanie
uczucia	konwenanse, tradycja, pedagogzy
rasizm/dyskryminacja	obyczajowość, rodzice, narodowość
alkohol/narkotyki	rodzina 2, kościół
korupcja	państwo, rząd, władza
porażki	my 2, miłość własna
przemoc	policja 2, rodzina 2, koledzy

bieda	państwo 2, narodowość
sprawy osobiste	sumienie, przyzwoitość, prywatność
oszustwa polityków	pieniądze
ranić/szkodzenie	my, środowisko
rodzina	rodzina
kultura	
aborcja	wstyd
0	normy, opinia publiczna, sumienie, współzycie społeczne

Tabela 12, Korelacja obiektów i instancji (oryginalne odpowiedzi), pytanie trzecie

obiekt	instancja (n)
seks	kościół 14, sami 6, starsi 4, obyczaj 3, rodzina 3, społeczeństwo 3, opinia publiczna 2, rodzice 2, brak tolerancji 2, moralność, szkoła, sumienie, tradycja, ja
negatywnie o kościele	kościół
nie ma	nikt
przemoc	sami 2, kościół, obyczaje, społeczeństwo, rodzina
aborcja	kościół 3, tradycja
homoseksualizm	społeczeństwo 4, kościół 3, wszyscy
uczucia/miłość	kultura, intymność, ja, wychowanie, szkoła
śmierć	rodzice 2, starsi 2, strach
tajemnice	prawo 2, etyka, regulaminy, kościół
narkotyki	społeczeństwo
choroba	społeczeństwo
polityka	rodzina, rząd, politycy
eutanazja	kościół 2, społeczeństwo
kazirodztwo	kościół, społeczeństwo
pornografia	kościół, wszyscy
korupcja	
antykoncepcja	kościół
ksenofobia	społeczeństwo
0	kultura, normy społeczne, tradycja, wychowanie

Tabela 13, Skład grupy respondentów

płeć		wykształcenie				wiek
kobiety	mężczyźni	podst.	średnie	wyższe	student	
90	46	1	20	36	79	łącznie
51	33	1	8	4	71	<25
39	13	0	12	32	8	≥26